

BUHÂRÂ'DA EZAN SESLERİ*

ERKAN GÖKSU

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

erkangoksu@hotmail.com

Özet

Buhârâ, Mâverâü'n-nehr'in en kadîm şehirlerinden biri olup gerek maddî gerekse manevî kültür ve medeniyet bakımından bölgenin merkezi niteliğindedir. Buhârâ ve çevresinin fethedilmesi ve bölgede İslamiyet'in yayılışı, İslam tarihi bakımından büyük önem taşır. Bölgenin büyük ölçüde Türk nüfusu barındırması, Buhârâ ve çevresinin İslamlaşması hadisesini, Türk tarihi için de bir dönüm noktası haline getirmiştir. Zira Müslüman Araplarla Türklerin ciddi manada ilk karşılaşmaları, Arap ordularının Buhârâ ve çevresindeki askerî faaliyetleri neticesindedir. Bu çalışmada Buhârâ'nın fethi ve bölgede İslamiyet'in yayılışı; siyasî, dinî ve sosyal cepheleri ile ele alınacak ve bölgede ortaya çıkan Türk-İslam kültür ve medeniyetinin temel nitelikleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhârâ, Mâverâü'n-nehr, Türkler, İslamlaşma, Kuteybe b. Müslim

SOUNDS OF THE ADHÂN (THE CALL TO PRAYER) IN BUKHÂRÂ

Abstract

Bukhârâ is one of the oldest cities in Transoxiana and it is the center on account of culture and civilization in that area. It is very important for Islamic history the capture of Bukhârâ and the surrounding area and the spread of Islam in this region. A turning point in Turkish history has made for Islamization of the region. Because the first serious encounter of Muslim Arabs and Turks happened in consequence of activities of Arab armies in Bukhârâ and the surrounding area. In this study we tried to bring up the capture of Bukhârâ and the spread of Islam in the region with political, religious and social fronts. In this way basic characteristics of the Turkish-Islamic culture and civilization will be studied.

Key words: Bukhârâ, Transoxiana, Turks, Islamization, Qutayba b. Muslim

* IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 13-14 Mayıs 2011, s.452-461.

Giriş

“Mâverâü'n-nehr'in çok sayıda şehri, kasabası, nahiyesi ve köyü olmasına rağmen bunlar arasında en gözde ve tanınmış olanı Buhârâ'dır.” (Cüveynî 1998: 130) Bölgenin en eski yerleşim birimlerinden biri olan Buhârâ, efsanelerle karışmış kadîm bir tarihe sahip olup¹, en-Narşahî (1892: 5-6)'ye nazaran ilk sâkinleri Türklerdir. Aynı müellif (1892: 14-15, 21-22), efsanevî Turan padişahı Afrasyab'ın (Alper Tunga) zaman zaman Buhârâ'da ikamet ettiğini, mezarının dahi bu şehirde bulunduğunu kaydetmiş olup, bu rivayetler bölgedeki Türk varlığının çok eskilere dayandığına işaret etmesi bakımından önemlidir².

Buhârâ tarihinde VII. yy'ın ikinci yarısı ile VIII. yy'ın ayrı bir yeri vardır. Zira bu dönem, Arap-İslam ordularının Âmûderyâ (Ceyhun) Nehri'nin ötesine yani Mâverâü'n-nehr'e geçerek Buhârâ'ya yöneldikleri ve bu suretle bölgede Müslümanlar ile Türkler arasındaki ilk ciddi münasebetlerin yaşandığı dönemdir. Her ne kadar bu ilk münasebetler, daha çok mücadele şeklinde cereyan etmiş ise de sonuçları itibarıyla sadece Türk ve İslam tarihini değil, dünya tarihini de etkileyen son derece önemli bir gelişme olan Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini başlatmış, daha sonraki dönemlerde gelişen Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en nadide örnekleri Buhârâ ve çevresinde neşv ü nemâ bulmuştur.

* * *

¹ en-Narşahî (1892: 4-5), Ebû'l-Hasan Abdu'r-rahman Muhammed en-Nîşâbüri'nin *Kitâbu Hazâ'ini'l-'Ulûm* adlı eserinden nakille Buhârâ'nın oluşumu şu şekilde anlatılmıştır: “Buhârâ olan yer, bataklık (âbgîr) idi. Onun bir kısmı sazlık (neyistân), bir kısmı da ağaçlık (drahtistân) ve çayırıldan (merğzâr) oluşuyordu. Bazı yerlerde hiçbir canlı ayak basacak yer bulamazdı. Bunun sebebi Semerkand tarafındaki vilâyetlerin dağlarındaki karlar erir ve o su orada toplanırdı. Semerkand tarafında Mâsaf/Mâsif Nehri (Rûd-i Mâsaf/Mâsif) dedikleri büyük bir nehir vardı. O nehirde çok miktarda su toplanır ve nehri taşırırdı. O su birçok yeri kaplar ve buralarda birçok çamur oluşurdu. Öyle ki çamurlar çukurları doldururdu. Artan su akarken o çamuru da taşır ve Bitik (بتك) ve Farab/Fireb (فرب) e kadar çamur getirirdi. O su, başka yere gitmez, bu yere yani Buhârâ'ya dolar ve zemin düzleşirdi. O nehir, Soğd'un büyük nehri oldu. Bu dolup düzleşen yer ise Buhârâ hâline geldi.” *Târîh-i Buhârâ*'da yer alan bu bilgilerin bir efsane olmaktan öte tarihi bir hadise olduğu arkeolojik kazılar sonucunda ispatlanmıştır. (bkz, Kurt 1998: 42; Gangler vd. 2004: 40-42)

² Sadece kadîm tarihiyle değil, fizikî ve coğrafi yapısı; sanatsal ve mimarî dokusu; sûr ve kalesi; sulama kanalları; ekonomik, ziraî ve ticarî potansiyeli; köşk, saray ve pazarları ve yetiştirdiği âlim ve sanatkârları ile de her dönemde kendisinden söz ettiren Buhârâ, uzun yıllar Akhunlar, Göktürkler ve Türgişler gibi Türk devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Mâverâü'n-nehr'in en önemli kültür ve medeniyet merkezi hâline gelen şehir, sözkonusu devletlerin inhitat dönemlerinde yaşanan siyasî kargaşa ve otorite boşluğunda bile bu yapısını muhafaza etmiş, bölgede hüküm süren çoğu Türk kökenli mahalli hükümdarların veya beglerin idaresinde bölgenin en önemli şehirlerinden biri olma özelliğini sürdürmüştür.

Arap-İslam orduları Buhârâ önlerine ilk defa Emevîlerin Horâsân valisi Ubeydullah b. Ziyâd kumandasında gelmişlerdir³. Kaynaklarda “ordusuyla Ceyhûn (Âmûderyâ) Nehri’ni geçen ilk Horâsân Valisi veya Arap kumandan” olarak kaydedilen Ubeydullâh b. Ziyâd (et-Taberî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: IV/221; Halîfe bin Hayyât 2008: 282; el-Belâzurî 2002: 597; İbn Kesîr 1995: VIII/118-119; İbn Haldûn, el-Mektebetü’ş-Şâmile: III/15; Yâkût el-Hemevî 1397: I/354-355; İbnü’l-Cevzî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: II/169)⁴, nehri geçer geçmez Buhârâ’ya yöneldi. Bu, Arap-İslam ordularının Buhârâ önlerine ilk gelişi⁵. Bu sırada Buhârâ tahtında oturan Türk Melikesi Kabac Hatun, şehri savunmak istediye de başarılı olmadı ve bir milyon dirhem ödemesi şartıyla sulh yapmayı kabul etti (en-Narşahî 1892: 36-37; el-Belâzurî 2002: 596); et-Taberî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: IV, s.221; Yâkût el-Hemevî 1397: I/355; İbnü’l-Esîr 1989: III/498-499; İbn Kesîr 1995: VIII/118-119; İbnü’l-Cevzî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: II/169; Kurt 1998: 145). Söz konusu meblağ alan Ubeydullâh, elde ettiği mal, para ve ganimetin dışında çok sayıda esîr/köle⁶ ile birlikte vali olarak atandığı Basra’ya döndü (55/675)⁷.

³ İslam orduları Hz. Ömer döneminde yapılan Nihâvend Savaşı (642) ile Sâsânî Devleti’ni ortadan kaldırmış ve böylece İran toprakları Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Nihâvend’de bozguna uğrayan son Sasanî kirası III. Yezdcerd Horâsân’a kaçmış ve Ahnef b. Kays kumandasındaki İslam ordusu da onu takip ederek Horâsân’a girmişti. Kısa sürede Herat, Merv, Nîşâbûr, Serahs, Merve’r-rûd ve Belh gibi şehirleri ele geçiren Ahnef b. Kays Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. Durumu Hz. Ömer’e bildirip nehrin ötesine yani Mâverâü’n-nehr’e geçmek için izin istedi. Ancak Hz. Ömer buna izin vermedi. Hz. Ömer’in vefatından sonra halife olan Hz. Osmân döneminde de fetih harekâtı devam etti. Bu dönemde de Abdullah b. Âmir kumandasındaki bir ordu Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına kadar ilerledi (651-52). Ancak bu sırada meydana gelen karışıklıklar, Hz. Osmân’ın öldürülmesi (656) ve ardından Hz. Ali ile Muaviye arasında başlayan mücadele sebebiyle bölgedeki fetihleri devam ettirmek mümkün olmadı. 661 senesinde Emevî Devleti’nin kurulması ile bölgedeki fetih harekâtı yeniden canlandı. Bu dönemde Horâsân’da yapılan yeni fetih ve düzenlemelerden sonra İslam orduları bir kez daha Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. 53/673 senesinde ise Ubeydullâh b. Ziyâd’ın Horâsân Valisi olarak tayin edilmesi ile bölgede yeni bir dönem başladı. Ahnef b. Kays’ın Ceyhûn kıyılarına gelmesinden Ubeydullâh b. Ziyâd’ın Horâsân Valisi olarak tayin edilmesine kadar bölgede yaşanan gelişmeler hakkında toplu bilgi için bkz, Yıldız 2000: 29-34; Gibb 1923: 15 vd; Kitapçı 1998a; Kitapçı 1999: II/33-71)

⁴ Ya’kûbî (1382: II/171), onun “Belh Nehri’ni geçen ilk Arap olduğunu kaydetmiştir. İbnü’l-Esîr (1989: III/498-499)’e göre de Ubeydullâh, “Ceyhûn nehrini aşarak develerin sırtında Buhârâ dağlarına kadar ulaşmıştı. Buhârâ dağlarını askerle aşan ilk kimse o idi.”

⁵ Ubeydullâh, Beykend ile Buhârâ etrafında bulunan Nahşeb ve Râmitîn’i ele geçirip çok sayıda esir ve köle aldıktan sonra Buhârâ önlerinde gelmişti. (bkz, et-Taberî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: IV/221; el-Belâzurî 2002: 545, 597; Halîfe b. Hayyât 2008: 282); İbnü’l-Esîr 1989: III/498-499; İbn Kesîr 1995: VIII/118-119; Ya’kûbî 1382: II/171; Yâkût el-Hemevî 1397: I/355; İbnü’l-Cevzî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: II/168-169; ez-Zehebî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: II/21-22.

⁶ Ubeydullâh’ın beraberinde götürdüğü Buhârâ kölelerin (berde-i Buhârî) sayısı, en-Narşahî’ye göre dört, et-Taberî’ye göre ise iki bin kişi olup, bunların hepsi okçulukta mâhir kimseler idi. (en-Narşahî 1892: 37; et-Taberî, el-Mektebetü’ş-Şâmile: IV/221. el-Belâzurî Ubeydullâh’ın beraberinde götürdüğü esirler hakkında şu bilgileri verir: “Râvilerin dediklerine göre, Ubeydullâh b. Ziyâd, Buhârâ halkından bir topluluğu esir almıştı. Bir rivâyete göre ise onlar, Ubeydullâh’ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı. Bir başka rivâyette ise, Ubeydullâh onlara emân vermeyi, kendilerine maaş bağışlamayı teklif etmiş; onlar da bunu kabul etmişler ve kalelerinden inmişlerdir. Ubeydullâh, onları Basra’da iskân etti. el-Haccac Vâsit şehri kurunca, onlardan pek çok kimseyi oraya nakletti. Bugün onların soyundan gelen bir topluluk orada yaşamaktadır; onlardan Hâlid eş-Şâtîr, İbn Mârkulî diye bilinir.” (el-Belâzurî 2002: 545, 597); Yâkût el-Hemevî 1397: I/355). Bu konuda ayrıca bkz, Kurat 1948: 392; Frye-Sayılı 1946: 105; Kurt 1998: 146).

⁷ Ubeydullâh Horâsân’da veya Horâsân Valiliği görevinde iki sene kalmıştı. 55/675 bazı kaynaklara göre de 56-57/676-677 senesinde Muâviye, Abdullah b. Amr b. Gaylân’ı Basra valiliğinden azledip yerine Ubeydullâh’ı atayınca o da

Ubeydullâh b. Ziyâd'ın seferinin üzerinden birkaç yıl geçmişti ki bu defa 56/675-676⁸ senesinde Ubeydullâh'ın yerine Horâsân valisi tayin edilen Sa'îd b. Osmân Buhârâ önlerinde görüldü⁹. Kabac Hâtûn, başlangıçta bu orduyla savaşı göze alamayıp sulh teklif etse de Soğd, Kiş ve Nahşeb/Nesef halkının yardım için Buhârâ'ya geldiklerini öğrenince fikrini değiştirdi. Ancak Emevî ordusu karşısında yine başarılı olamadı (en-Narşahî 1892: 37; el-Belâzurî 2002: 597); Ya'kûbî, (Farsça terc, II, s.172); et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmile: IV, s.227; İbnü'l-Esîr 1989: III/514). Böylece Buhârâ bir kez daha Emevî hâkimiyetini kabul etmiş oldu¹⁰.

Buhârâ'dan ayrılıp Basra'ya gitti. (Ya'kûbî 1382: II/171); İbnü'l-Esîr 1989: III/501; İbn Kesîr 1995: VIII/126). Ubeydullâh, daha sonra Yezîd b. Muâviye döneminde Kûfe valisi tayin edilmiş ve Kerbelâ hâdisesinde hem Kûfe valisi hem de komutan olarak rol almıştır. Ubeydullâh b. Ziyâd hakkında bkz, (Yüksel 2001).

⁸ Yâkût el-Hemevî (1397: I/355)'ye göre, 55/675.

⁹ el-Belâzurî (2002: 597), "O, askeriyle birlikte nehri geçen ilk kimseydi. Onunla beraber, Benî Riyah kabilesinden bir kadının azadlısı Rufey Ebû'l-Âliye er-Riyâhî de vardı; ona Rufey Ebû'l-Âliye adı, yücelik ve yüksekliği ifade için verilmiştir." demektedir. Yâkût el-Hemevî (1397: I/355) de onu "Ceyhûn nehrini ordusuyla ilk geçen Horâsân vâlisi" olarak kaydetmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bunların dışındaki birçok kaynakta Ceyhûn Nehri'ni askerleriyle geçen ilk Horâsân Valisi veya Arap olarak Ubeydullâh bin Ziyâd olarak kaydedilmiştir (Halîfe b. Hayyât 2008: 282; İbnü'l-Esîr 1989: III/499). Sa'îd b. Osmân'ın ordusunda Kusem b. Abbâs, Abdülmelik b. Umeyr, Mâlik b. er-Rîb, Rufey' Ebû'l-Âliye er-Riyâhî gibi seçkin kimseler olmakla birlikte, askerlerin büyük kısmı Basra'da fena işlere karıştıkları için hapsedilmiş insanlardan oluşuyordu. Bunun dışında sefere katılmak isteyen gönüllüler de orduya alınmıştı ki, bunlar arasında Fars yolunda Hac yolu kesen eşkıyalar bile bulunmakta olup, Sa'îd b. Osmân sırf asker sayısını artırmak için bunlara bile maaş bağlayıp orduya dâhil etmişti. Sa'îd b. Osmân'ın Buhârâ seferi hakkında bkz, (el-Belâzurî 2002: 597; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmile: IV, s.223-227; Ya'kûbî 1382: II/172); İbnü'l-Cevzî, el-Mektebetü's-Şâmile:II/176; İbnü'l-Esîr 1989: 513-514); İbn Kesîr 1995: VIII/138); ez-Zehabî, el-Mektebetü's-Şâmile: II/21; İbn Haldûn, el-Mektebetü's-Şâmile: III/136

¹⁰ Sa'îd, vaktiyle Ubeydullâh'ın yaptığı gibi hemen geri dönmek niyetinde değildi. O Buhârâ'dan sonra Mâverâü'n-nehr'in diğer önemli bir şehri olan Semerkand'ı da ele geçirmek düşüncesindeydi. Hâtûn, onun Buhârâ'dan ayrılmasından sonra harekete geçebilir, Semerkand seferi sırasında Emevî ordusuna yeni bir taarruzda bulunabilirdi. Bunun için Hâtûn'a bir elçi gönderip "Ben şimdi Soğd ve Semerkand'a gidiyorum. Sen benim yolunun üzerindesin. Benim yoluma çıkmaman/yolumu kesmemen ve bana sıkıntı çıkarmaman için teminat olarak rehine vermen/göndermen lazım." dedi. Hâtûn, Buhârâ melikzâdeleri (melikzâdegân) ve dihkânlarından oluşan seksen kişiyi rehine olarak göndermeyi kabul etti (en-Narşahî 1892: 37-38). Bunun dışında Buhârâ halkından asker ve kılavuzlar vermek suretiyle de Sa'îd'e yardıma bulundu (el-Belâzurî 2002: 597); Kurt 1998: 148). Sa'îd, Semerkand önlerine gelip şehri kuşattı. Üç gün süren muhasaradan sonra şehir düştü. en-Narşahî'nin kaydına göre O dönemde Semerkand'ın bir pâdişâhı yoktu. Sa'îd, Semerkand'dan 30 bin kişiyi köle (berde) yaptı. Birçok mâl/servet elde etti. Buhârâ'dan sonra Semerkand'ı da ele geçirip birçok ganimet, servet ve köle elde eden Sa'îd, geri dönmeye karar vermişti. Semerkand'dan sonra Tirmiz'e, oradan da Buhârâ'ya geldi. Hâtûn, Semerkand seferini tamamlayıp selâmetle geri döndüğüne göre artık rehinelere ihtiyacı olmadığını bildirdi ve onları geri göndermesini istedi. Sa'îd, "Hala senden emin değilim. Ceyhûn'dan geçene kadar rehinelere benimle kalacak." dedi. Ancak sözünü tutmadı. Ceyhûn'dan geçtikten sonra Merv'de, Merv'e gelince Nişâbûr'da, Nişâbûr'a gelince de Kûfe'de serbest bırakacağını vaat etmesine rağmen Medîne'ye kadar rehinelere yanında götürdü. Bununla da yetinmedi. Medîne'ye varınca kendi gulâmlarına, onların kılıçlarını ve kemerlerini çözmelerini/almalarını emretti. Sonra onların yanında dîbâ elbiseden, altın ve gümüşten her ne varsa hepsini aldılar. Yerine kilimler/kaba elbiseler verdiler ve onları tarım/ziraat işçisi yaptılar. Onlar (rehinelere) bu duruma çok üzüldüler ve "Bu adamın bize yapmadığı aşağılama/hakîrlik/zillet (hôrî) kalmadı. Bizi kulluğa (bendeğî) aldı ve zor işler yapmamızı emretti. Zilletten öleceğimize, bari faydalı bir şekilde ölelim/ölümümüz bir işe yarasın." dediler. Sonra Sa'îd'in sarayına girdiler, kapıları kapadılar/tuttular ve Sa'îd'i öldürdüler. Kendilerini dahi ölüme attılar. (en-Narşahî 1892: 39; Ya'kûbî 1382: II/172). el-Belâzurî bu hadiseyi şöyle anlatıyor: "Sa'îd, Soğd'dan aldığı rehinelere birlikte Medîne'ye geldi. O, rehinelere elbiselerini ve diğer eşyalarını alıp azadlıklarına verdi; onlara da kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirdi. Onları sutaşıma, sulama dolapları ve diğer işlerde kullandı. Buna kızan rehinelere, onun oturduğu yere

Emevî orduları, Kabac Hâtûn'un Buhârâ tahtında bulunduğu 61/680-681 senesinde bir kez daha Buhârâ önlerine geldiler. Bu tarihte Horâsân valisi Selm b. Ziyâd idi¹¹. Henüz 24 yaşında olan Selm b. Ziyâd, "karısı Abdullah b. Osmân b. Ebi'l-Âsî'nin kızı Ümmü Abdullah yanında olduğu halde nehri geçti. O, karısıyla birlikte bu nehri geçen ilk Arap'tı." (et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmile: IV/361)¹². Selm b. Ziyâd'dan önceki Horâsân valileri Buhârâ ve çevresine yazın sefer düzenliyor, kışın ise askeri üsleri konumunda bulunan Merv-şâhicân'a geri dönüyorlardı. Bu durumu fark eden mahalli begler, 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip, Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermişlerdi. Bu ittifakın içinde Kabac Hâtûn yer alıyordu. Bunun üzerine harekete geçen Selm, Nîşâbûr ile Hârezm'den sonra Buhârâ'ya yöneldi (Yıldız 2000: 35-36; Kurt 1998: 150).

Selm b. Ziyâd, Horâsân'dan topladığı askerler ile ordusunun sayısını artırmış ve bu büyük ordu ile Buhârâ önlerine gelmişti. Hâtûn, ona karşı koyamayacağını biliyordu. Bunun için Soğd Meliki Tarhûn'a bir elçi gönderdi. Tarhûn'a, kendisiyle evlenebileceğini, bu durumda Buhârâ üzerindeki haklarını ona terk edeceğini bildirdi (en-Narşahî 1892: 39-40). Tarhûn, Hâtûn'un teklifini kabul ederek yüz yirmi bin kişilik bir ordu ile Buhârâ'ya doğru hareket etti. Bunun dışında Türkistân'da da büyük bir ordu toplanmış ve Buhârâ'ya doğru yola çıkmıştı. Yardım kuvvetleri Buhârâ'ya ulaştıklarında, beklemedikleri bir durumla karşılaştılar. Zira Hâtûn, yardım kuvvetlerinin gelmesini beklememiş, ya onlardan ümidi kestiğinden ya da daha önce de yaptığı gibi vakit kazanabilmek amacıyla Selm ile sulh yapıp kale/şehir kapılarını Emevî ordusuna açmıştı. Ancak yardım kuvvetlerinin gelip Harkân Kanalı/Arkı¹³ kıyısına konduklarını öğrenir öğrenmez onlarla

girdiler ve kendisini ansızın öldürdüler; sonra da kendilerini öldürdüler." (el-Belâzurî 2002: 599-600; Kitapçı 1972: 215 vd; Kurt 1998: 148-149)

¹¹ Mu'âviye, Sa'îd bin Osmân'dan sonra 59/678-679 senesinde Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horâsân Valisi tayin edilmişti. Mu'âviye öldüğü sırada Horâsân Valisi o idi. O, dönemin iç çatışmalarının da etkisiyle herhangi bir fetih harekâtına girişmemişti. Mu'âviye'den sonra yerine geçen Yezîd b. Mu'âviye, Abdurrahman b. Ziyâd'ı azledip, 61/681 tarihinde Selm bin Ziyâd'ı Horâsân Valiliğine getirmiştir. (el-Belâzurî 2002: 600; Ya'kûbî 1382: II/172-173; İbn Haldûn, el-Mektebetü's-Şâmile: III/17; İbn Kesîr 1995: VIII/165-166; İbnü'l-Esîr 1989: III/522, IV/96-97; Ya'kûbî 1382: II/192; ez-Zehebî, el-Mektebetü's-Şâmile: II/70) en-Narşahî (1892: 39) bu ismi Müslim b. Ziyâd şeklinde zikredilmiş ise de diğer kaynakların hepsinde Selm b. Ziyâd şeklindedir.

¹² Selm b. Ziyâd'ın eşi de Semerkand'a gelmiş, onun burada bir oğlu olmuş ve ona es-Suğdî adı verilmiştir. el-Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre Selm'in eşi, Soğd sahibinin karısından mücevherlerini ariyet olarak almış, bunu sahibine iade etmemiş ve yanında götürmüştü." (el-Belâzurî 2002: 600-601; İbnü'l-Esîr 1989: IV/97)

¹³ Buhârâ'da birçok su kanalı/ark olup, bunlardan birisi de Harkân Kanalı/Arkı idi. Nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Nûr yakınlarında Buhârâ'ya yaklaşık yirmi fersah mesâfede olan Zâğâş/Zûş'a ulaşırdı. Buraların halkı bundan su içerdi. Gucevân'ın su ihtiyacı Kalkan rûd da denilen bu kanaldan sağlanmaktaydı. Harkân Kanalı/Arkı ve Buhârâ'da bulunan diğer su kanalları/arkları hakkında bkz. (en-Narşahî 1892: 30-31; İbn Havkal 1992: 401, 409; es-Sem'ânî, el-Mektebetü's-Şâmile: II/335, 347, 348, 353; el-Makdisî, el-Mektebetü's-Şâmile: I/108, 138, 140; Yâkût el-Hemevî 1397: II/360; Şeşen 2001: 126, 127, 227, 228, 234; Barthold 1990: 119-123; Gangler (vd) 2004: 51-52; Kurt 1998: 64-70)

beraber hareket etmeye başladı ve şehir kapılarını kapatıp savaş vaziyeti aldı (en-Narşahî 1892: 40). Ancak savaş sonunda Buhârâ ordusu bir kez daha mağlup oldu. Müslümanlar birçok ganîmet elde ettiler. Öyle ki süvarilere iki bin dört yüzer, piyadelere ise bin iki yüzer dirhem düşmüştü (en-Narşahî 1892: 40-41; et-Taberî, el-Mektebetü'ş-Şâmîle: IV, s.362-363; İbnü'l-Esîr 1989: IV/96-97; Kurt 1998: 150). Hâtûn bir kez daha mağlup olmuştu. Selm'den emân istemekten başka çaresi yoktu. Bir adam gönderdi ve sulh/barış istedi. Hâtûn'un teklifini kabul eden Selm, çok yüklü miktarda mâl/para ve ganîmet aldıktan sonra muzaffer bir şekilde Horâsân'a döndü (en-Narşahî 1892: 42)¹⁴.

Selm b. Ziyâd'ın Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de oluşturduğu nizam, 64/683-684 senesinde bozuldu. Zira bu tarihte Yezîd b. Muaviye'nin ölmesinden sonra Emevî payitahtında başlayan karışıklıklar, bütün vilayetlerde olduğu gibi Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de de etkisini gösterdi¹⁵.

¹⁴ Selm b. Ziyâd'ın Horâsân'a döndükten bir müddet sonra tekrar Ceyhûn nehrini geçip Mâverâü'n-nehr'e girdiği ve burada Soğd halkıyla savaştığı bilinmektedir. (el-Belâzurî 2002: 601; Kurt 1998: 152)

¹⁵ 64/683-684 senesinde Yezîd b. Muaviye ölmüş, yerine geçen oğlu Muaviye b. Yezid (II. Muaviye) de önce hilafetten feragat ettiğini açıklamış ve kısa bir süre sonra da ölmüştü. O, Beni Ümeyye'nin Süfyânî kolunun tek temsilcisi olup oğlu bulunmuyordu. Onun ölümüyle Emevî hilafetinde Muaviye'den beri devam eden Süfyânî kolu sona ermiş ve ondan sonra kimin halife olacağı konusunda tartışmalar başlamıştı. Bu sırada Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan etti. Diğer yandan Mervân b. Hakem de Şâm'a gelerek II. Muaviye'nin yerine oturdu ve Abdullah b. Zübeyr ile mücadeleye başladı. Ancak Mervân'ın halifeliği fazla sürmedi. 65/685 tarihinde öldü ve yerine veliahdı Abdülmelik b. Mervân geçti. Bu hadiseler yaşandığı esnada bütün vilayetlerde olduğu gibi Horâsân'da karışıklıklar baş göstermişti. Büyük bir belirsizlik ve kargaşa ortamı mevcuttu. Selm b. Ziyâd, Horâsân Valisi olmakla beraber otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk olmuştu. Bunun üzerine Selm, Yezid b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horâsân'ı terk etti. Daha sonra ise yerine Abdullah b. Hâzim'i vekil tayin etti. Ancak Abdullah b. Hâzim'in Horâsân Valiliğine karşı çıkanlar oldu. Bunun üzerine meselenin halli için o esnada Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in hakemliğine başvuruldu. O da Abdullah b. Hâzim'i Horâsân Valiliği'ne tayin etti ve böylece Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren, resmen Abdullah b. Zübeyr'in Horâsân Valisi oldu. Böylece Horâsân, Emevî hâkimiyetinden çıkmış ve Zübeyrî hâkimiyetine girmişti. Abdullah b. Hâzim, Horâsân'da sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek için hemen çalışmalara başladı. Belli bir ölçüde başarılı da oldu. Ancak durum böyle devam etmedi. Zira 72/691-692'de Abdülmelik b. Mervân Mekke'yi ele geçirdi ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürdü. Ardından Abdullah b. Hâzim'e bir elçi gönderip kendisine biat etmesini, eğer bunu kabul ederse Horâsân Valiliği'nin yedi yıl süreyle kendisine verileceğini bildirdi. Fakat Abdullah b. Hâzim bunu reddetti. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân aynı yıl Horâsân Valiliği'ni Abdullah b. Hâzim'in emirlerinden Bükeyr b. Vişâh'a teklif etti. Bükeyr, bu teklifi kabul etti. Bu esnada Abdullah b. Hâzim öldürüldü ve Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervân'ın Horâsân Valisi olarak faaliyete başladı. Böylece Horâsân'daki Zübeyrî hâkimiyeti sonra ve bölgede tekrar Emevî hâkimiyeti başlamış oldu. Bu hadiseler yaşandığı esnada bütün vilayetlerde olduğu gibi Horâsân'da karışıklıklar baş göstermişti. Büyük bir belirsizlik ve kargaşa ortamı mevcuttu. Selm b. Ziyâd, Horâsân Valisi olmakla beraber otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk olmuştu. Bunun üzerine Selm, Yezid b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horâsân'ı terk etti. Daha sonra ise yerine Abdullah b. Hâzim'i vekil tayin etti. Ancak Abdullah b. Hâzim'in Horâsân Valiliğine karşı çıkanlar oldu. Bunun üzerine meselenin halli için o esnada Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in hakemliğine başvuruldu. O da Abdullah b. Hâzim'i Horâsân Valiliği'ne tayin etti ve böylece Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren, resmen Abdullah b. Zübeyr'in Horâsân Valisi oldu. Böylece Horâsân, Emevî hâkimiyetinden çıkmış ve Zübeyrî hâkimiyetine girmişti. Abdullah b. Hâzim, Horâsân'da sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek için hemen çalışmalara başladı. Belli bir ölçüde başarılı da oldu. Ancak durum böyle devam etmedi. Zira 72/691-692'de Abdülmelik b. Mervân Mekke'yi ele geçirdi ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürdü. Ardından Abdullah b. Hâzim'e bir elçi gönderip kendisine biat etmesini, eğer bunu kabul ederse Horâsân Valiliği'nin yedi yıl süreyle kendisine verileceğini bildirdi. Fakat Abdullah b. Hâzim bunu reddetti. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân aynı yıl Horâsân Valiliği'ni Abdullah b. Hâzim'in emirlerinden Bükeyr b.

Bu durum 85/704 senesine kadar devam etti. Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'deki Emevî hâkimiyeti, Irak Valisi Haccâc'ın¹⁶ Horâsân valisi el-Mufaddal b. el-Mühelleb'i azlederek yerine Kuteybe bin Müslim el-Bâhilî'yi tayin etmesiyle yeni bir döneme girdi (85/704)¹⁷

Kuteybe, Horâsân işlerini düzene koyup, bir süredir devam eden anlaşmazlıkları çözdükten sonra fetih harekâtına girişti. Bazı bölgeleri fethederek, bazı bölgeleri ise mahalli beylerle anlaşmalar imzalamak suretiyle kendisine bağlıyordu. Böylece Merve'r-rud, Talekan, Belh, Çağâniyân ve Tohâristân'ı kontrol altına aldı (el-Belâzurî 2002: 610-611); et-Taberî, el-Mektebetü'ş-Şâmile: V/214-217; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/135-136; İbnü'l-Esîr 1989: IV/470); İbn Kesîr 1995: IX/95-97; 104-105; İbn Haldûn, el-Mektebetü'ş-Şâmile: III, s.59; Gibb 1923: 31-33; Kurat 1948: 393-394; Yıldız 2000: 38-39; Kitapçı 1999: II/111-124). 87/705-706'da Tohâristân'da hüküm süren Akhun beglerinden Badgiz Tudunu Nîzek Tarhan¹⁸ ile anlaşma yaptı ve aynı sene içinde Ceyhûn'dan geçerek¹⁹ Mâverâü'n-nehr şehirleri üzerine yürüdü (Halîfe b. Hayyât 2000: 369; el-Belâzurî 2002: 611; et-Taberî, el-Mektebetü'ş-Şâmile: V/218; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/142-143; İbnü'l-Esîr 1989: IV/473; İbn Kesîr 1995: IX/122; İbn Haldûn, el-Mektebetü'ş-Şâmile: III/59; ez-Zehebî, el-Mektebetü'ş-Şâmile: II/182; Kurat 1948: 393).

Vişâh'a teklif etti. Bükeyr, bu teklifi kabul etti. Bu esnada Abdullah b. Hâzîm öldürüldü ve Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervan'ın Horâsân Valisi olarak faaliyete başladı. Böylece Horâsân'daki Zübeyrî hâkimiyeti sonra ve bölgede tekrar Emevî hâkimiyeti başlamış oldu. Bükeyr b. Vişâh'tan sonra sırasıyla Abdullah Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd/Esîd (74/694), Ebi'l-As b. Ümeyye (77/696), el-Mühelleb b. Ebî Sufra (80/699), Yezîd b. el-Mühelleb (82/701), Musab b. Abdullah b. Hâzîm (84/704) ve el-Mufaddal b. el-Mühelleb (85/704) Horâsân Valiliği yaptılar. Bunlardan sadece Ümeyye b. Abdullah Buhârâ'ya sefer düzenledi. Ancak onun bu seferi, bir yandan iç meseleler diğer yandan emirler arasındaki çatışmaların gölgesinde kaldı ve başarısız oldu. Kuteybe b. Müslim dönemine kadar geçen süre zarfında Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de meydana gelen gelişmeler ile Buhârâ ve Türkistân'ın durumu hakkında toplu bilgi için bkz, (Yıldız, 2000: 35-37; Kitapçı 1999: II/79-100, 230; Kurat 1948: 393; Kurt 1998: 152-161; Aycan, 2002: IV/319-320)

¹⁶ Sözkonusu dönemde Irak valisi olan Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714) hakkında bkz, Kazancı 1993: 117-127; Lammens 1977: 18-20; Aycan 1996: 427-428)

¹⁷ Kuteybe'nin Horâsân Valisi olarak tayin ediliş tarihi Halîfe b. Hayyât (2008: 363) ve İbnü'l-Esîr (1989: IV, 470)'e göre 86/705'tir. et-Taberî (V/192-194, 214, 215) ise onun Horâsân Valisi tayin edilişi 85/704, Horâsân'a gelişi ise 86/705, başka bir yerde de -Bâhilîlerin rivâyetine göre- 85/704 tarihinde olduğunu kaydetmiştir. İbn Kesîr (1995: IX/95-97, 104-105) 85/704 tarihini verir. İbnü'l-Esîr (1989: IV/470) ise Kuteybe'nin Horâsân Valiliğine atanmasını 86/705 senesi hâdisâtı arasında kaydetmekle birlikte et-Taberî'de yer alan 85/704 senesine dair rivâyeti de nakletmiştir. Bu konuda ayrıca bkz, (Yigit 2002: 490-491)

¹⁸ Nîzek Tarhan Emevîler döneminde Aşağı Türkistan'da Müslüman olan ilk Türk hükümdardır. Fetih hareketleri sırasında Badgiz'te kartal yuvası gibi bir kale yaptırmış ve çok geniş bir sahayı idaresi altına almıştı. Badgiz merkez olmak üzere Merv ve Herât arasında bulunan Tohâristân'ı da idaresi altına almıştı. Nîzek Tarhan hakkında bkz, Kitapçı 1987: 1139-1152.; Kitapçı 1998b: 30.

¹⁹ en-Narşahî'ye göre Kuteybe'nin Ceyhûn'u geçip Mâverâü'n-nehr'e yönelmesi 88/706-707 senesindedir. (en-Narşahî 1892: 42)

Kuteybe'nin ilk hedefi, Âmûderyâ (Ceyhûn) ile Buhârâ arasında bulunan Beykend²⁰ oldu. Yanında, Müslüman olarak Abdullah adını alan Nîzek Tarhan da bulunuyordu. Beykend önlerine geldi ve şehri kuşattı²¹. Şehir, çok sağlam surlara sahipti²². Üstelik Kuteybe'nin nehri geçip üzerlerine geldiğini haber alan Beykendliler de boş durmamışlar, bir yandan şehri tahkim ederken, diğer yandan da Buhârâ ve çevre bölgelere haber salarak yardım istemişlerdi. Kuteybe şehri kuşattığı sırada yardım kuvvetleri bölgeye ulaşmış, yolları ve geçitleri tutarak Kuteybe ve ordusunun çevre ile bağlantısını kesmişlerdi²³. İki ay kadar devam eden bu süre zarfında büyük sıkıntı yaşayan Kuteybe²⁴, son bir gayretle Beykend'e hücum emrini verdi. Veki' b. Ebî Sûd et-Temîmî kumandasındaki Emevî ordusu Beykend ordusunu mağlup etti. Kaçanlar Beykend suruna sığınıp müdafaaya devam ettiler. Kuteybe, duvarın altından burca çukur/tünel kazılmasını ve duvarı delip bir yarık/gedik açılmasını emretti. Kuteybe, açılan yarıktan/gedikten “Her kim bu yarıktan/gedikten (rahne) girerse, onun diyetini (ben) vereceğim. Eğer ölürse, onun çocuklarına vereceğim.” diyordu. Bunun üzerine herkes içeriye girmek istedi ve böylece hisâr ele geçirildi (en-Narşahî 1892: 42)²⁵. Çaresiz kalan Beykend halkı emân diledi. Teklifi kabul eden Kuteybe, Beykend'in idaresini Varkâ bin Nasr el-Bâhilî'ye bırakıp şehirden ayrıldı. Ancak henüz Beykend'e 5 fersah mesafede bulunan Hanbûn/Hunbûn'a varmıştı ki Beykendlilerin isyan ettiği ve şehrin idarecisi Varkâ'yı yaraladıkları haberini aldı²⁶. Bunun üzerine geri dönen Kuteybe, Beykend'de eli

²⁰ Beykend hakkında bkz, (en-Narşahî 1892: 16-17)

²¹ Kuteybe'nin Beykend harekâtı 87/706 senesindedir. (Halîfe b. Hayyât 2000: 370); el-Belâzurî 2002: 611; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/218; İbnü'l-Esîr 1989: IV/473); İbn Kesîr 1995: IX/122)

²² Şehir/şehir surları çok sağlam idi. Beykend'e eskiden Şâristân diyorlardı. Onun sağlamlığından (dolayı) Şâristân-ı Rû'în/Rûyîn (tunçtan/tunç gibi sağlam şehir) demiş idiler. (en-Narşahî 1892: 42)

²³ Öyle ki, iki ay kadar süren bu durum dolayısıyla Irak ve Horâsân Genel Valisi Haccac, Kuteybe'nin ordusu hakkında karamsarlığa düşerek, camilerde onlar için dualar ettirmeye başladı. (Kurt, 1998: 161)

²⁴ Bir rivâyete göre Kuteybe'nin, Tendür/Tenzür (تندر/تندر) adında Acem bir casusu vardı. Buhârâlılar, ona bol miktarda mal vererek Kuteybe'yi bu savaştan geri çevirmesini istediler. O da Kuteybe'nin yanına gelip: “Seninle başbaşa görüşmem gerekiyor.” dedi. Kuteybe, meclisindeki adamların dışarı çıkmalarını emretti. Yanında sadece Dırrar b. Husayn kaldı. Tendür, Kuteybe'ye dedi ki: “Haccac, görevden azledildi. İşte onun azil haberini sana kısa zamanda bir görevli ulaştıracaktır. Adamlarını toplayıp hemen dönsen iyi edersin.” Kuteybe, kölesi Siyah'a “Şunun boynunu vur.” dedi ve Tendür'ü öldürttü. Sonra Dırrar'a şöyle dedi: “Bu haberi benden ve senden başka bilen kimse yoktur. Allah'a söz veriyorum ki, eğer şu savaşımız sona ermeden bu durum duyulacak olursa (bilirim ki sen duyurmuşsun bu nedenle) seni de Tendür'ün akibetine uğrattırım! Dilini tut, çünkü böyle durumlarda bu gibi haberlerin yayılması, askerlerin gücünü ve düşmana karşı direncini azaltır.” (et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/219; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/144; İbnü'l-Esîr 1989: IV/474); İbn Kesîr 1995: IX/122-123); Kurt 1998: 161-162)

²⁵ Diğer kaynaklar, lağım kazdırmak suretiyle şehrin ele geçirilmesi hadisesini, en-Narşahî'nin aksine ilk kuşatma esnasında değil, Kuteybe'nin şehirden ayrıldıktan sonra çıkan isyân üzerine Beykend'e dönüp şehri tekrar kuşatması sırasında zikretmişlerdir. Bkz, et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/219; İbnü'l-Esîr 1989: IV/474; İbn Kesîr 1995: IX/122-123; İbn Haldûn, el-Mektebetü's-Şâmîle: III/59.

²⁶ en-Narşahî hadiseyi şu şekilde anlatır: “Kuteybe, Hanbûn/Hunbûn'a ulaştığında ona hisâr halkının (Beykendlilerin) muhâlefet ettikleri ve bölgeye atanan Emîr'i öldürdükleri haberini verdiler/getirdiler. Kuteybe, askerlere/orduya “Gidin ve Beykend'i yağmalayınız. Onların kanlarını ve mallarını size mübâh/helâl kıldım.” diye buyurdu. Bu durumun sebebi şu idi: Beykend'de bir adam yaşardı. Onun iki güzel kızı vardı. Varkâ İbn Nasr, her ikisini dışarı

silâh tutan kim var ise hepsini öldürdü. Kalanları ise köle yaptı²⁷. Öyle ki şehir bir harâbe hâline geldi²⁸.

Beykend'in fethini Haccâc'a bildiren²⁹ Kuteybe, 88/707 senesinde tekrar nehri geçti ve Buhârâ'ya doğru ilerledi. Aynı sene içerisinde Buhârâ çevresinde yer alan Hanbûn/Hunbûn³⁰, Târâb³¹, Numicket/Numuşkes, Râmitîn/Râmisene ve Verdâne gibi yerleri ele geçirdi (Halîfe b. Hayyât 2000: 371; el-Belâzurî 2002: 612; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/223; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/146; İbnü'l-Esîr 1989: IV/478). Ancak bu sırada Târâb, Hanbûn/Hunbûn ve Râmitîn'den birçok asker toplanıp Kuteybe'yi çembere aldılar. Bu orduda Soğd Meliki Tarhûn³², Hanek Hudât, Verdân Hudât ve Fağfûr-i Çin'in kızkardeşinin oğlu Melik Kûr Mağânûn (كورمغانون)³³ da bulunuyordu. Bazı kaynaklarda iki yüz bin kişiyi bulduğu söylenen bu orduyla

çıkardı/seçti. Kızların babası olan bu adam, "Beykend büyük bir şehirdir. Niçin bütün şehirden sadece benim iki kızımı alıyorsun?" diye sordu. Varkâ cevâb vermedi. Bunun üzerine adam fırlayıp/atılıp bir bıçak vurdu. Bıçak darbesi Varkâ'nın karnına geldi. Ancak bu darbe tesirli değildi ve Varkâ'yı öldürmedi." (en-Narşahî 1892: 42-43.) Bazı kaynaklara göre Beykendlileri Müslümanlara karşı kıskırtan, kör veya bir gözü kör biriydi. Bu rivâyet için bkz, (et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/219; İbnü'l-Esîr 1989: IV/474; İbn Kesîr 1995: IX/123)

²⁷ Kuteybe, Beykendlilerin sulh ve emân tekliflerini kabul etmeyerek şehirde büyük bir katliam yapmış, çok zengin ve mamur bir şehir olan Beykend yağma ve talana maruz kalmıştır. Öyle ki et-Taberî'nin ifadesiyle Arap ordusunun eline Horâsân'ın tamamında bile göremeyecekleri kadar altın, gümüş, para, mal ve ganimet geçmişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz, (Halîfe b. Hayyât 2000: 370; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/219-220; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/145-146; İbnü'l-Esîr 1989: IV/474); İbn Kesîr 1995: IX/123; İbnü'l-Cevzî, el-Mektebetü's-Şâmîle: II/306; İbn Haldûn, el-Mektebetü's-Şâmîle: III/59; ez-Zehbî, el-Mektebetü's-Şâmîle: II/188-189; Gibb 1923: 33; Kitapçı, 1999: II/129 vd)

²⁸ en-Narşahî'nin verdiği bilgiye göre "Beykend halkı tüccâr (bâzârgân) idiler. Olay sırasında birçoğu ticâret için Çin vilâyetinin beldelerine ve başka yerlere gitmiş idiler. Geri döndüklerinde çocuklarını, kadınlarını ve yakın akrabalarını istediler ve Araplardan satın aldılar. Beykend'i de tekrar âbâdân yaptılar. Beykend'den başka, tamamı virân olup hâli kalan ve (sonra) tekrar aynı şehirlilerin eliyle çabucak/hemen âbâdân olan hiçbir şehir yoktur demişlerdir." (en-Narşahî 1892: 43)

²⁹ "Rivâyet ederler ki: Kuteybe Beykend'i fethettiğinde bir puthânede dört bin direm/dirhem vezninde/değerinde gümüş bir put ve gümüş kadehler (sîmîn-i câmhâ) buldu. Hepsini topladı tarttı/eritti. Yüz elli bin miskâl geldi. (Bunların dışında) her biri güvercin beyazı gibi iki tane inci (morvârid) buldu. Kuteybe "Bu kadar büyük incileri nereden getirdiniz?" diye sordu. "İki kuş, ağızlarında tutarak getirmiş ve bu puthâneye atmışlardır/bırakmışlardır." diye cevâb verdiler. Sonra Kuteybe güzel şeyleri/nâdîde eşyaları topladı. O iki inciyle birlikte Haccâc'ın nezdine/huzuruna gönderdi ve Beykend'in fethini (bildiren) nâme/mektûb yazdı. Bu iki incinin kıssasını/hikâyesini nâmede/mektûbda anlattı. Haccâc şu cevâbı yazdı: "O anlattığın şey ma'lûm oldu/anlaşıldı. Bu iki büyük inci ve onları getiren kuşlara hayret ettim. Ancak öyle kıymetli bir şeyi ele geçiren ve bana/benim nezdime gönderen cömertliğine daha fazla hayret ettim." (en-Narşahî 1892: 43) et-Taberî'nin elli bin miskal ağırlığında, İbn A'sem iki yüz elli bin dinar ve İbn Kesîr'in de yüz elli bin dinar olduğu söylediği bu put ve diğer ganimetler hakkında ayrıca bkz, (et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmîle: V/220; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/146; İbn Kesîr 1995: IX/123).

³⁰ Horâsân yolu üzerinde olup Buhârâ ile arasında dört fersah idi. (es-Sem'ânî, el-Mektebetü's-Şâmîle: II/405, 406; Yâkût el-Hemevî 1397: II/391; Kurt 1998: 82)

³¹ Buhârâ'nın köylerinden olan Târâb, Hanbûn/Hunbûn yakınlarında idi. (es-Sem'ânî, el-Mektebetü's-Şâmîle: IV/27; Yâkût el-Hemevî 1397: IV/4; Kurt 1998: 82)

³² İbn A'sem'de Soğd Meliki Tarhân (طرخان ملك السغد). (İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/147)

³³ İbn A'sem (1411: VII/147)'de Türk Meliki Kûr Mağânûn (كورمغانون ملك الترك), Ya'kûbî'de Kûr Ma'ânûn (كرمعانون), et-Taberî (V/223)'de Kûr Bağânûn et-Türkî (كوربغانون التركي), İbnü'l-Esîr (1989: IV/478)'de ise Kûr Ne'âbûn (كورنعابون). Hasan Kurt (1988: 165)'un naklettiğine göre Şemseddin Günaltay, Arap alfabesinde bazı harflerin yazılışları birbirine çok benzediği için isimlerin yazılışlarında birtakım hataların ortaya çıktığını, buna zaman zaman bir de ehil olmayan müstensihlerin yaptıkları yanlışların eklendiğini belirttiğinden sonra bu ismin aslında Gür Boğa olduğunu ve bu

yapılan muharebeyi Kuteybe kazandı (en-Narşahî 1892: 44-45; Halîfe b. Hayyât 2000: 371-372; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmile: V/223; İbn A'sem el-Kûfî 1411/VII/147; İbnü'l-Esîr 1989: IV/478; İbn Kesîr 1995: IX/128; İbn Haldûn, el-Mektebetü's-Şâmile: III/59; ez-Zehebî, el-Mektebetü's-Şâmile: II/189; Yıldız 2000: 38-39; Kitapçı 1999: II/131-132; Kurt 1998: 165-166). Ancak gâlibiyete rağmen daha fazla ilerleyemedi ve Merv'e döndü. Durumu Haccâc'a bildirdi. Buhârâ'nın bir an evvel fethedilmesini isteyen Haccâc, ne şehrin çevresinin fethedilmiş olmasından, ne de karşılaşılan büyük ordunun mağlup edilmesinden memnun oldu. Kuteybe'ye, o sırada Buhârâ yönetimini ele geçirmiş olan Verdân Hudât üzerine yürümesini emretti. Bunun üzerine Kuteybe 89/708 senesinde üçüncü kez Buhârâ üzerine yürüdü. Zem tarafından nehri geçip Soğdlularla Kîş, Nahşeb/Neseflilerle geçit yolunda karşılaştı ve onlarla çarpıştı. Onları yenip Buhârâ'ya ilerledi. Verdân'ın sağ tarafından geçip Aşağı Harkâna'da konakladı. Bölge halkı, çok kalabalık bir ordu ile karşısına çıktı. İki gün, iki gece onlarla çarpışan Kuteybe, sonunda zafer kazandı. Daha sonra Verdân Hudât ve Buhârâ hükümdarı üzerine yürüdüysen de başarılı olamadı. Merv'e geri dönüp bir mektupla Haccâc'a durumu bildirdi. Haccâc, cevaben yazdığı mektupta Buhârâ'nın resmini (haritasını) yapmasını istedi. Kuteybe de oranın resmini yaptırıp gönderdi. Bunun üzerine Haccâc "Yapmış olduğun şu işlerden dolayı Yüce Allah'a tevbe et ve oraya şu yerden hücum et." diye yazıp şunları ekledi: "Kîş'e güzel davran. Nahşeb/Nesef'i havaya uçur, Verdân'ı geri al. Sakın düşmanın seni çevirmesine fırsat verme, beni de eğri büğrü yollara sürükleme."(İbnü'l-Esîr 1989: IV/479)

Kuteybe, Haccâc'ın emri üzerine 90/709 senesinde dördüncü kez Buhârâ üzerine yürüdü. Bu sırada Buhârâ'nın idaresini elinde bulunduran Verdân Hudât, Soğdlulardan, Türklerden ve çevredeki diğer topluluklardan yardım istedi. Ancak Kuteybe, onlardan daha erken Buhârâ'ya varıp orayı muhasara altına almıştı. Yardımcı kuvvetler Buhârâ önlerine gelip savaşa başladılar. Kuteybe'nin ordusunda bir ara geri çekilme ve bozgun emareleri görülse de bu durum uzun sürmedi. Toparlanan ordu taarruz etti ve çok şiddetli bir savaşın ardından Müslümanlar galip geldi. Böylece Buhârâ nihayet fethedilmiş oldu (el-Belâzurî 2002: 612; et-Taberî, el-Mektebetü's-Şâmile: V/225-226; İbn A'sem el-Kûfî 1411: VII/147-148; İbnü'l-Esîr 1989: IV/479, 485-486; İbn Kesîr 1995: IX/129-130, 131-132; İbnü'l-Cevzî, el-Mektebetü's-Şâmile: II/309, 311; İbn Haldûn, el-

şahsın II. Göktürk Devleti'nin hükümdarlarından Kapağan Kağan'ın yeğenlerinden olduğunu ileri sürmüştür. Bazı yazarlara ise göre bu isimle zikredilen kişinin Türgiş hükümdarı olması muhtemeldir. Zira bu hadiselerden otuz sene sonra Türgişlerin Mâverâü'n-nehr'e yönelik bir harekâtında hükümdarlarının isminin "Kûr Mağânûn" olduğu bilinmektedir. (Gibb 1923: 35; Kurat 1948: 394).

Mektebetü'ş-Şâmile: III/59.; ez-Zehebî, el-Mektebetü'ş-Şâmile: II/190; Gibb 1923: 35-36; Yıldız 2000: 39-40; Kitapçı 1999: II/131-137; Kurt 1998: 166-169).

Kuteybe b. Müslim, önceki Horâsân valilerinden farklı olarak, Emevî hâkimiyetinin Buhârâ'da kalıcı olması ve İslâmiyet'in bölgede yayılmasını hedefliyordu. Bu yüzden Buhârâ'nın fethinden sonra bölgeden ayrılmadı. Bir yandan yaptığı bazı düzenlemelerle bölgedeki Emevî hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken, diğer yandan da Buhârâlılar arasında İslamiyet'in yayılması için çaba sarf etti. Zira bölge halkı o döneme kadar gerek mantığı, gerekse harekât tarzı bakımından İslâmî fetih politikasından uzak olan ganimet amaçlı şedîd bir Arap istilasına şahit olmuşlar, bu yapı içerisinde İslam'ın gerçek yüzünü görememişlerdi. Bu yüzden daha önce de olduğu gibi zahiren İslamiyet'i kabul etmiş gibi görünseler de aslında eski dinlerine inanmaya devam etmekte ve ülkelerini Arap işgalinden kurtarmak için fırsat beklemekte idiler.

Kuteybe, ilk önce asâr-ı küfr ve Mecûsîlik gelenekleri (resm-i gebrî) yasakladı. Her kim ahkâm-ı şerî'atte bir kusur/hata (taksîr) yaparsa cezalandırılıyordu (en-Narşahî 1892: 46). Ancak bu yeterli değildi. Bölge halkının İslamiyet'i tanınması ve zorlama ile değil, kendi isteği ile İslamiyet'i kabul etmesini temin gerekiyordu. Bunun için Kuteybe, siyasî, idarî ve ticarî bakımdan bölgede etkin bulunan yerel idarecilerle yakınlık tesis etti. Kabac Hatun'un ölümünden sonra onun yerine geçen, ancak bir müddet sonra Verdân Hudât'a karşı koyamayarak Buhârâ tahtından uzaklaşan Tuğşâde/Tuğşad'ı himaye edip tekrar Buhârâ tahtına oturttu. Tuğşâde bir müddet sonra Müslüman oldu. Onun Müslüman olması, hem Kuteybe'nin bölgedeki faaliyetlerini kolaylaştırması ve hem de bölge halkının İslamiyet'e bakışını şekillendiren önemli bir hâdise idi³⁴.

Kuteybe'nin bölge halkı arasında İslam'ın yayılmasını sağlamak amacıyla başvurduğu yöntemlerden biri de Buhârâ halkının evlerinin, bağ ve bahçelerinin yarısına Müslüman Arapların yerleştirilmesi oldu. Böylece hem bölge halkının durumundan haberdar olarak gizli gizli eski dinlerini yaşamalarını engelleyecek, hem de Müslüman Araplar vasıtasıyla onların İslamiyet'i daha iyi tanımalarını sağlayacaktı (en-Narşahî 1892: 46). Ancak bu uygulamanın beklenen neticeyi vermeyeceği, bölge halkının ev, mal ve mülklerini başta dil, kültür ve gelenek olmak üzere her bakımdan yabancı insanlarla paylaşmasının kolay olmayacağı meydandaydı. Dolayısıyla bu

³⁴ Tuğşâde/Tuğşad, Kuteybe'ye duyduğu minnet ve şükranın göstergesi olarak oğlunun adını Kuteybe koymuştu.

uygulama bölge halkının İslam'a ısınmasından çok, Araplara ve onların şahsında İslam'a karşı bakışlarını olumsuz etkiledi³⁵.

Kuteybe'nin bölgede İslam'ı yaymak amacıyla yaptığı işlerden biri de Cuma Mescidinin (Mescid-i Câmî') inşası oldu. İç kalede, putperestlerin tapınağının bulunduğu ve şehrin en kalabalık mevkii durumunda olan Mâh-ı Rûz çarşısında Buhârâ'nın bilinen ilk mescidi olan Cuma Mescidi inşa edildi (94/712-713)³⁶. Mescidin inşasından sonra Kuteybe, halkı Cuma Mescidine davet edip Cuma namazlarına gelenlere adam başı iki dirhem verileceğini söyledi. Böylece Buhârâlıların Cuma namazlarına gelmelerini, bu vesile ile kalplerinin İslamiyet'e ısınmasını hedeflemişti (en-Narşahî 1892: 47). Daha sonra Cuma Mescidinin yanında bulunan ve Rîgistan denilen alana da bir Bayram Namâzgâhı (namâzgâh-i 'îd) inşa edildi (en-Narşahî 1892: 50-51).

94/712-713 senesinde mescidin inşası ile Buhârâ'da ilk ezan sesleri duyulmaya başlamıştı. Ancak Kuteybe'nin halkı mescide getirmek için başvurduğu yöntem, kısmen başarılı oldu. Zira şehrin fakirleri dağıtılan iki dirhemi almak için Cuma namazlarına gitseler de bunların bir kısmının mecburiyet, daha büyük bir kısmının ise dağıtılan para için mescide gittikleri ortadaydı. Nitekim bölgenin zenginleri, özellikle de şehrin dışına yaptırdıkları köşklere oturan ve Âl-i Kuskusa/Keskese³⁷ denen zengin tüccar sınıfı davete icabet etmiyordu (en-Narşahî 1892: 47). Bununla beraber sözkonusu mescidin yapılması, bölge halkının İslâmiyet hakkında bilgi edinmesine, isteyenlerin dinî eğitim almasına ortam hazırlaması bakımından önemli bir gelişmeydi. Diğer yandan yapılan bu mescid ve bayram namâzgâhı, Buhârâ'daki İslam hâkimiyetinin bir göstergesi olup, bölge halkından İslamiyet'i kabul edenlere eski dindaşlarının baskısına karşı güven ve cesaret veriyordu³⁸.

³⁵ "Bir takım insanlar Müslümanlarla bir arada yaşamak hususunda çok sert tepki göstermiş ve memleketini, yerini yurdunu terk etmiştir. Buhârâ eşrafından Mecûsî Kuskusân sülalesi (Âl-i Kuskusa) bunlardandır. Buhârâ'ya sonradan yerleşip burada ticaretle uğraşan ve Buhârâlılar arasında saygın bir konuma sahip bulunan aile, antlaşma gereği ev, bağ ve bahçelerini Araplarla paylaşmayı reddettiler. Neticede Araplara karşı bir tepki olarak Buhârâ'da bulunan bütün gayrimenkullerini terk edip şehir dışında yerleştiler. Burada Araplardan uzak yeni bir Mecûsî Mahallesi kurdular. Fakat bu arada Buhârâ'da terk ettikleri yerlerin tam bir Müslüman bölgesi haline gelmesine yol açtılar. Böylece Buhârâ'da Müslüman nüfus artarken, Mecûsî nüfusu azalmış oldu. Onların bu davranışı, belki de Mecûsîliğe bu şehirde en büyük darbelerden birini vurmuştur." (Kurt 1998: 234)

³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla bu Mescid-i Câmî', iç kalede, putperestlerin tapınağının bulunduğu ve şehrin en kalabalık mevkii durumunda olan Mâh-ı Rûz çarşısında yer almaktaydı. (en-Narşahî 1892: 47; Barthold 1990: 114; Gangler (vd) 2004: 48)

³⁷ Barthold'un Keş-Kuşân olarak adlandırdığı bu taife, Gibb'e göre Kuşan tâcirleri (Kushan merchants) idi. (Barthold 1990: 113; Gibb 1923: 39)

³⁸ Kuteybe'nin yapmış olduğu cami, namâzgâh ve mescidlerle İslâm hâkimiyeti fizikî olarak Buhârâ'da tescil etmiş oluyordu. Yani Buhârâ, fizikî anlamda tam bir İslâm şehri hüviyetine bürünmeye başladı. Neticede Kuteybe, Buhârâlıları psikolojik yönden bir İslâm şehrinin fertleri olmaya hazırladı. Bu durum, onların İslâm'ı kabul etmelerini

Buhârâ'da İslâm'a ilginin artmasına bağlı olarak mescidlerin sayısı da artmaya başladı. Muhtelif mahalle ve köylerde mescidler inşa edildi. Her ne kadar bu dönemde İslamiyet'i kabul eden Buhârâlular, eski inanç ve geleneklerinin izlerinden tamamen kurtulamamış iseler de³⁹ Müslümanların sayısı her geçen gün artıyordu. Bu süreç 99/717 tarihinde Emevî Halifesi olan Ömer b. Abdulaziz döneminde hız kazandı. Zira o, kendisinden önce uygulanan Müslüman Arap-Mevâlî ayırımına son verip, mevâlîden alınmaya devam edilen haraç ve cizyeyi kaldırdı. Âlim ve fakihleri İslâm'ı tebliğe davet ederek bir yandan Müslümanların bilinçlenmesine, diğer yandan ise Müslüman olmayanların İslamiyet'i öğrenip tanınmasına imkân verdi. Bu ve buna benzer politikalar, onun ölümünden sonra zaman zaman sekteye uğrasa da, Buhârâ VIII. yy'ın ortalarından itibaren büyük ölçüde bir İslâm şehri hâline gelmişti.

* * *

Sonuç

Emevî ordularının Buhârâ'ya yönelik ilk akınları, gerek mantığı, gerekse harekât tarzı bakımından İslâmî fetih politikasından bir hayli uzak olan ve bu bakımdan fütûhât harekâtından çok bir Arap istilasını andıran bir şekilde gelişti. Bu dönemde Buhârâlular, doğrudan doğruya İslâm'a karşı değil, bölgeyi işgal ederek mâl ve ganîmet elde etmeyi amaçlayan Emevî-Arap ordularına karşı mücadele ettiler. Zira bu dönemde Emevîler, ne Buhârâlulara ne de Mâverâü'n-nehr'in diğer

kolaylaştırdı. İnşa edilen mescidler Müslümanların ibadet ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, İslâm'ı öğrenmek isteyen çevre halkı için de bir tebliğ merkezliği yapmaktaydı. Müslümanlarla içiçe yaşayan yerli halktan İslâm dini hakkında bilgi edinmek isteyenler, yakınlarında bulunan mescide giderek bu arzularını yerine getirebilme imkânına sahipti. (Kurt 1998: 235-3236).

³⁹ en-Narşahî'de şu kayıtlar dikkat çekicidir. “Buhârâ halkı, İslâm'ın ilk dönemlerinde, namâzda Kur'ân'ı Farsça (Pârisî) okuyorlardı. Çünkü Arabça öğrenememişlerdi/bilmiyorlardı. Rükû' vakti olunca/gelince orada bulunan bir adam onların arkasından “bekünîta nekînet (بكنيتا نكنت)”, secde yapmak istediklerinde “nekûniyâ nekûnî (نكونيا نكوني)” diye bağıryordu... Muhammed-i Ca'fer, kitabında Buhârâ Mescid-i Câmi'inin kapılarının üzerinde sûret gördüğünü zikretmiştir. O yüzler tıraş edilmiş/kazınmış ve kalanı o hâlde/öylece bırakılmıştı. Kendi üstâdına (câmi'i yapana) “O kapılar önceden mi yapılmıştır (eskiden mi kalmıştır)?” diye sordum. Yaşlı bir adam bu durumun sebebini şu şekilde anlattı: “O zamanda şehrin dışında, zenginlerin oturdukları/yaşadıkları yedi yüz köşk vardı. Bir Cuma günü Müslümânlar köşkların kapısına gittiler ve onları Cuma namâzına çağırdılar. Israr ettiler/zorladılar. Fakat köşklarde oturanlar kabul etmedikleri gibi köşkların damından/çatısından Müslümânlara taş attılar. Aralarında çatışma oldu. Müslümânlar üstün geldiler/galebe ettiler ve onların köşklarının kapılarını söküp getirdiler. Onların hepsi o kapılara kendi putunun sûretini yapmış idi. Mescid-i Câmi' kalabalıklaşınca, o kapıları Mescid-i Câmi'ye kullandılar. Yüz sûretlerini tıraş ettiler/kazıdılar. Kalanı/kazıyamadıklarını da öylece bırakıp kullandılar.” Ahmed b. Muhammed İbn Nasr der ki: “Bu gün, damlardan/çatılardan Mescid-i Câmi'in kapısının önüne/yanına indirilen o kapılardan biri orada kalmıştır. İstersen Emîr-i Horâsân'ın sarâyına bak, kapının ilk yüzünde görürsün, ikinci kapı da kalan o kapıdandır. Tıraş/kazıma izi hala orada bellidir.” (en-Narşahî 1892: 47-48.)

bölgelerinde yaşayan halka İslâm'ı tebliğ etmek veya bölgeyi Müslümanlaştırmak hedefi gütmüyorlardı. İslamiyet'in bölgede yayılmaya başladığı dönemde bile İslamiyet'i kabul eden bölge halkından, gayr-i Müslimlerden alınan haraç vergisini almaya devam etmeleri, bölgede güttükleri esas amacı gösteren örneklerden sadece biriydi. Onların bu politikaları, Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği döneminde olduğu gibi zaman zaman değişse de, genel olarak menfî yapısını devam ettirdi. 53/673 senesinde başlayan bu süreç, Kuteybe b. Müslim'in Horâsân valisi tayin edildiği 86/705 senesine kadar devam etti. Kuteybe, bölgede tenkid edilecek bazı icraatlara imza atmış olsa da kendisinden önceki Horâsân valilerinin yaptığı hataları yapmadı. Kuteybe b. Müslim kumandasında dördüncü kez Buhârâ önlerine gelen Emevî orduları 89/708'de şehri ele geçirdiler. Buhârâlîlar ilk ezân sesini, Kuteybe'nin inşa ettirdiği Cuma Mescidi'nde duymaya başladılar. Böylece sonuçları itibarıyla sadece Türk ve İslam tarihini değil, dünya tarihini de etkileyen son derece önemli bir gelişme olan Türklerin İslamiyet'i kabul süreci gerçek anlamda başladı. İlk münasebetler her ne kadar daha çok menfî bir surette cereyan etmiş olsa da daha sonraki dönemlerde Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en nadide örnekleri Buhârâ ve çevresinde neşv ü nemâ buldu. Cüveynî'nin ifadesiyle “şehir ve etrafı, burada yetişen âlim ve fâkihlerinin nûruyla aydınlanıp, en nadide yüce şahsiyetlerle süslendi.” İslâm âleminde Medine ve Bağdad kadar şöhret kazanan Buhârâ, artık doğunun Kubbetü'l-İslâm'ı idi.

BİBLİYOGRAFYA

- Aycan, İrfan (2002). “Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri”, *Türkler*, IV: 317-323.
- Aycan, İrfan (1996). “Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî”, *DİA*, XIV: 427-428.
- Barthold, W. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, Ankara: TTK Yay.
- Cüveynî (1998). *Târîh-i Cihângüşâ*, I, (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- el-Belâzurî (2002). *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile].
- en-Narşahî (1892). *Târîh-i Buhârâ*, (Charles Schefer, *Description Topographique et Historique de Boukhara*), Paris.
- es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II-IV, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

- et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, [el-Mektebetü's-Şâmile], IV.
- ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, [el-Mektebetü's-Şâmile], II.
- Gangler, Anne-Heinz Gaube and Attilio Petruccioli (2004). *Bukhara, The Eastern Dome of Islam: Urban Development, Urban Space, Architecture and Population*, London.
- Gibb, H. A. R. (1923). *The Arab Conquests in Central Asia*, London.
- Halîfe bin Hayyât (2008). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Türkçe terc. Abdulhalik Bakır), Ankara.
- İbn A'sem el-Kûfî (1411). *Kitâbu'l-Fütûh*, (Tahkîk. Ali Şîrî), VII, Beyrut.
- İbn Haldûn, *Târîhu İbni Haldûn*, [el-Mektebetü's-Şâmile], III.
- İbn Havkal (1992). *Suretü'l-'Arz*, Beyrut.
- İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Türkçe terc. Mehmet Keskin), VIII, İstanbul.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, [el-Mektebetü's-Şâmile], II.
- İbnü'l-Esîr (1989). *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Türkçe terc. Ahmet Ağırakça) III, İstanbul.
- Kazancı, Ahmet Lütfi (1993), "Haccâc b. Yûsuf es-Sakaff", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (4): 117-127.
- Kitapçı, Zekeriya (1972). "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, X (112): 209-221.
- Kitapçı, Zekeriya (1987). "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, LI (201): 1139-1152.
- Kitapçı, Zekeriya (1998a). *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılması ve Türkler*, Konya.
- Kitapçı, Zekeriya (1998b). *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., İstanbul.
- Kitapçı, Zekeriya (1999). *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya.
- Kurat, Akdes Nimet (1948). "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI (5): 385-430.
- Kurt, Hasan (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara.
- Lammens, H. (1977). "Haccâc", *İA*, V/1: 18-20.

Richard N. Frye-Aydın Sayılı (1946). “Selçuklulardan Evvel Ortaşark’ta Türkler”, *Belleten*, X (37): 97-131.

Şeşen, Ramazan (2001). *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yay.

Ya’kûbî (1382). *Târîh-i Ya’kûbî*, (Farsça terc, Muhammed İbrahim Âyetî) II, Tahran.

Yâkût el-Hemevî (1397), *Mu‘cemü’l-Büldân*, I, II, IV, Beyrut.

Yıldız, Hakkı Dursun (2000), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul.

Yiğit, İsmail (2002), “Kuteybe bin Müslim”, *DİA*, XXVI: 490-491.

Yüksel, Ahmet Turan (2001). *İhtirastan İktidara Kerbelâ -Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd Döneminin Anatomisi-*, Konya: Yediveren Kitap.